

ارزیابی صحت سنجی کتب مقاتل امام حسین علیه السلام

سید حمید موسوی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۲۵

چکیده

منابع نگارش یافته درباره مقتل امام حسین علیه السلام به جهت اعتبار و دقت در نقل و تحلیل یکسان نیستند. آثار موجود در این حوزه را می‌توان به دو دسته کلی قابل استناد و ضعیف تقسیم کرد. دسته دیگری نیز به نام منابع مفقود وجود دارد که در سایر منابع صرفاً به نام آنها اشاره شده است. این نوشتار کوشیده است تا ضمن گونه‌شناسی منابع یاد شده، به معرفی و سنجش مهمترین آثار متقدم و متأخر در حوزه مقتل نگاری امام حسین علیه السلام بپردازد و با نقد آثار غیرمعتبر و ضعیف، تلاش‌های صورت گرفته در تدوین مقتل نگاری‌های جامع را تبیین کند.

کلیدواژه‌ها: تاریخ نگاری شیعی، عاشورا پژوهی، کتاب‌شناسی امام حسین علیه السلام، مقتل نگاری.

۱. کارشناسی ارشد علوم و معارف نهج البلاغه دانشگاه قرآن و حدیث.

۱. مقدمه

از پرسش‌های مهمی که مورد توجه اندیشمندان دینی قرار دارد، حقیقت واقعه کربلا و عاشورای سال ۶۱ ق و میزان تطبیق آن با نوشته‌ها و خطابه‌ها است. گفتگو در خصوص این حادثه بزرگ، بیش از آن که مقوله‌ای تاریخی، کلامی، فقهی، اخلاقی و در یک کلمه، علمی و معرفتی باشد، برای گروهی وسیله ارتزاق و کسب اعتبار با تحریک احساس محبت مردم شده است. اما این مسئله برای اندیشه‌گرد دردمند دینی به راحتی پذیرفته نیست، چون پایه‌های باورهای مذهبی را نشانه می‌رود و بنیاد آن را درهم می‌ریزد. اکثر سخنان بی‌پایه و سستی که پیرامون حادثه کربلا در مجالس و حتی در نوشته‌ها راه یافته، ناشی از عدم درک تاریخی بودن واقعه از یک سو و ابتنای فهم آن بر منابع مربوط از سوی دیگر است. تحریف‌های پدید آمده در گزارش‌های مربوط به وقایع عاشورا، ریشه در دور شدن از حوزه علمی و روش مطالعه تاریخی و مستند گزارش‌ها و منابع مورد استفاده دارد. مضاف بر اینکه بیان وقایع مربوط به امام حسین علیه السلام از آنجا که در حقیقت حکایت قول، فعل و تقریر معصوم علیه السلام است، حدیث محسوب می‌شود (بهایی، ۱۴۲۹: ۲۱) و دقت در آن بسیار حائز اهمیت است؛ چرا که هرگونه بیان خلاف واقع و غیر مستند، منجر به دروغ بستن به آن ذوات مقدسه علیهم السلام خواهد شد و اثری وضعی در اعمال و احکام شرعی دارد. توجه به استناد گزارش‌ها، نیازمند تتبع و درایت است و می‌بایست محققین در این زمینه، به عنوان یک راوی دقیق و شایسته عمل کنند. پس شناسایی، معرفی و ارزیابی منابع متقدم و متأخر که به واقعه شهادت امام حسین علیه السلام اختصاص داده شده، ضروری است. در این نوشتار سعی بر آن است تا نسبت به این مهم گام برداشته و با در نظر داشتن استنادات روایی و تاریخی، منابع مستند و ضعیف، شناسایی و معرفی شود.

۲. گونه‌شناسی کتب مقاتل

منابع مربوط به واقعه کربلا و مقاتل الحسین علیه السلام، در اعتبار و دقت در نقل و تحلیل یکسان نیستند و می‌توان آنها را به دو دسته کلی قابل استناد و ضعیف تقسیم کرد. این تقسیم‌بندی در کتاب‌های در دسترس قابل انجام است؛ اما دسته دیگری به نام منابع

مفقود را نیز باید در نظر داشت، منابعی که در فهرست‌ها آمده و اکنون به آنها دسترسی مستقیم نداریم، هر چند برخی اخبارشان به کتاب‌های دیگر راه یافته است.

۲-۱. منابع قابل استناد

به منابعی قابل استناد گفته می‌شود که هویت تاریخی داشته و مؤلفانشان، معلوم، سرشناس و از عالمان روشمند بوده‌اند، هر چند لازم است نگاه نقادانه و علمی نیز در بررسی و قبول روایات ایشان نیز مورد نظر قرار گیرد. منابع متعدد و مستندی از پنج قرن نخست وجود دارد که به گزارش نهضت عاشورا پرداخته‌اند. این منابع را می‌توان به دو دسته مستقل و مشتمل تقسیم کرد. منابعی که ویژه گزارش دهی واقعه کربلاست و منابعی که تنها بخش‌هایی از آن، درباره قیام امام حسین علیه السلام است (جعفریان، ۱۳۸۱: ۱۵-۱۷). این منابع از اعتبار یکسانی برخوردار نیستند، اما قابلیت استناد را دارند و به وسیله پژوهش‌های روشمند، قابل بررسی و پذیرش هستند.

۲-۲. منابع غیرقابل استناد

منابع کهن، مبنای کار در سنجش اعتبار و سندیت کتاب‌های نوشته شده در دوره‌های بعد، در کنار حفظ معیارهای نقد متون و اسناد تاریخی هستند. بر این اساس، منابعی که گزارش‌های خود را نقادی نکرده و به تعارض آنها با سیره و شخصیت امام حسین علیه السلام و یارانش توجه نکرده، دچار ضعف گشته و از گردونه استناد خارج می‌شوند. با گذشت زمان و دورتر شدن از اصل واقعه، انتظار تغییر و تحریف بیشتر می‌شود و این نکته‌ای است که قاعده لزوم مراجعه به منابع کهن و نزدیک‌تر به واقعه عاشورا را مدلل می‌سازد. نقد در این عرصه، متوجه کتاب و محتوای آن است و به نویسنده و گردآورنده آن ارتباطی ندارد. چه، برخی از مؤلفان از روی ارادت و با توجه به گزارش‌های بدون استناد، مجعول و شفاهی، در عرصه‌ای قلم زدند که تفاوت اصلی با اندوخته‌های علمی آنها مانند فقه و تفسیر قرآن دارد.

پیدایش سبک داستان‌پردازی و مخاطب‌محور از واقعه عاشورا باعث شد تا گزارش‌های مجهول و مجعول، با جعل اصطلاح «زبان حال» به ادبیات عاشورایی وارد و

برای بسیاری تبدیل به «زبان قال» شود. این گزارش‌ها به کتاب‌ها راه یافت و از سوی برخی که میان منابع کهن و معتبر، با کتاب‌هایی که قرن‌ها بعد، به نگارش درآمده تفاوتی نمی‌نهند، به صورت یک سند تاریخی و قابل ذکر درآمد. این‌ها، همه، افزون بر اشتباه‌های ناخواسته انسانی است که در نقل‌های تاریخی پیش می‌آید، مانند خطای حافظه در نقل شفاهی و خطای باصره در هنگام نوشتن و قرائت نسخه‌ها، به‌ویژه اگر نسخه مغلوپ یا بدخط باشد. در نهایت ریشه‌یابی چگونگی نقل این گزارش‌ها، سرچشمه ادبیات تخیلی و بدون پشتوانه تاریخی را آشکار می‌کند.

۲-۳. منابع مفقود

از جمله منابع مفقود، که فقط در کتاب‌های فهرست نام برده شده و برخی متقدمین از آنها بهره برده و در آثارشان مطالب این تصانیف دیده می‌شود، دو کتاب *مقتل اصیغ بن نباته* (متوفای بعد از ۱۰۰ق) و *مقتل جابر بن یزید جعفی* (متوفای سال ۱۲۸ق) است (آقا بزرگ تهرانی، بی تا: ۲۲-۲۴). با توجه به اینکه تاریخ وفات راویان این دو کتاب، اوایل قرن دوم هجری است، از حیث زمانی بر همه منابع موجود، مقدم است و چون می‌توانستند با حاضرین و راویان در وقایع عاشورا ملاقات داشته باشند، از اعتبار بیشتری برخوردار بوده‌اند. بازایی این دسته از منابع، در مستندسازی و اعتبارسنجی گزارش‌های واقعه کربلا، بسیار تأثیرگذار است.

۳. منابع مستند و قابل اعتماد

در ادامه تعدادی از مهمترین مقاتل معتبر و قابل استناد، معرفی می‌شود.

۳-۱. *مقتل ابومخنف*

لوط بن یحیی بن سعید بن مخنف بن سلیم ازدی کوفی (۷۰-۱۵۸ق) (نجاشی، ۱۴۱۸: ۳۲۰)، از پایه‌گذاران تاریخ‌نگاری مسلمانان و از اصحاب امام صادق علیه السلام و به احتمال زیاد شیعه است. وی نه تنها در موضوع *مقتل الحسین علیه السلام* بلکه در بیشتر موضوعات تاریخی صدر اسلام نوشته‌هایی دارد که منبع مهمی برای همه تاریخ‌نگاران بوده است. او مقبول مورخان فریقین است و از این رو تاریخ‌نگاران و سیره‌نویسان متعدد

از کتاب او درباره قیام امام حسین علیه السلام نقل کرده‌اند (ابومخنف، ۱۴۱۷: ۹). متأسفانه اصل کتاب ابومخنف موجود نیست و ما تنها می‌توانیم از جمع‌آوری گزارش‌های مورخان، به بخشی از کتاب او دست یابیم. در دوره معاصر حسن غفاری و محمدهادی یوسفی غروی به این کار همت گماشته و آن بخش از کتاب ابومخنف را که طبری در تاریخ خود گزارش کرده، گردآوری و با نام‌های *مقتل الحسین* و *وقعة الطف* منتشر ساخته‌اند. در سده‌های اخیر و پیش‌تر از این دو، کتابی به نام *مقتل ابی مخنف* در هند و سپس در ایران، منتشر شد که دلیلی بر صحت انتساب آن به مؤلف در دست نیست و تفاوت فراوان و آشکار مطالب آن با نقل طبری از ابومخنف، نشان دهنده نادرستی این انتساب است. دلیل دیگر، وجود برخی مطالب موهن به شخصیت بزرگوارانه امام حسین علیه السلام است که تألیف آنها از نویسنده‌ای مشهور و موثق همچون ابومخنف، بسی بعید است. این موضوع موجب شد تا بسیاری از محدثان، مورخان و کتابشناسان، پس از تأیید ابومخنف و کتاب اصلی او، کتاب چاپ شده مذکور را بی‌اعتبار و غیرقابل استناد بدانند. از این میان می‌توان به محدث نوری (بی‌تا: ۱۵۶)، محدث قمی (۱۴۲۱: ۱۰)، سید عبدالحسین شرف‌الدین (بی‌تا: ۴۱) اشاره کرد.

ابومخنف، مقتل خود را به روش محدثان و با ذکر سند (روش نقلی) نگاشته است. یعنی همه مطالب به صورت روایت مستند و از حاضران در صحنه نقل شده است. برخی از گزارش‌های ابومخنف برگرفته از افرادی است که در جریان عاشورا حضور داشتند و موظف به رساندن خبر به حکومت بودن یعنی، به عنوان تاریخ‌نگار یا کاتب به آنجا اعزام شده بودند. برخی اخبار هم مربوط به افرادی است که در آن واقعه در سپاه امام علیه السلام یا سپاه یزید و یا به صورت بی‌طرف حضور داشتند. مجموعه گزارش‌های ابومخنف از این منظر گزارشی دسته اول و شایسته محسوب می‌شود.

رعایت اصول گزارش‌نویسی از ویژگی‌های این مقتل است. در سراسر گزارش‌ها نکته‌ای یافت نمی‌شود که دلالت بر طرفداری او از امام علیه السلام یا یزید باشد. در این مقتل تنها سخن راویان نقل شده است، حتی اگر درباره مطلبی اختلاف بوده، او بدون ترجیح یک گزارش، هر دو قول را آورده است (طبری، ۱۳۸۷: ۵ / ۴۱۳).

تفصیلی بودن، تنظیم و ترتیب دقیق وقایع (از حیث زمانی)، دیگر ویژگی این مقتل است. تمام خطبه‌های امام حسین علیه السلام، متن نامه‌ها و گفتگوهای ایشان که در مدینه، مکه، مسیر راه تا کربلا و در کربلا صورت گرفته، روایت شده و تاریخ از این حیث، مدیون وی است.

در نهایت، بسیاری از گزارش‌های مستبعدی که از نظر عقلی پذیرش آنها دشوار است، در این مقتل وجود ندارد. پس این مقتل از جهت مستند بودن، نزدیک بودن به زمان حادثه، خالی بودن از دیدگاه‌های سیاسی، مذهبی و کلامی و نیز مطالب غیر قابل باور، قوی‌ترین، دقیق‌ترین و مفصل‌ترین روایت از واقعه عاشورا است و با بی‌طرفی کامل و منصفانه روایت شده است.

۲-۳. الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد

شیخ مفید (۳۳۶-۴۱۳ق) (نجاشی، ۱۴۱۸: ۴۰۳-۳۹۹)، یکی از برجسته‌ترین عالمان شیعه و رئیس مدرسه کلامی و حدیثی دوم شیعه در بغداد است. از جمله تألیفات فراوان وی کتاب الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد است که در سال ۴۱۱ق (مفید، ۱۳۷۲: ۳) نگاشته شده است.

شیخ مفید این کتاب را در پاسخ به پرسش بعضی از شیعیان درباره واقعیت و حقیقت تاریخ ائمه علیهم السلام نوشته و بر اساس روایات معتبر و مستند تدوین کرده است (همان، ۴). این کتاب در یک مقدمه و دوازده باب تنظیم شده است. هر باب از کتاب به ترتیب با نام یکی از اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله مزین شده و در ذیل هر باب، عناوین مختلف مربوط به مسائل تاریخی عام (حوادث مسلمانان)، مسائل تاریخی هرامام (ولادت، سرگذشت و شهادت)، فضایل، اصحاب، کلمات، خطبه‌ها و اولاد آمده است. این کتاب دارای ویژگی‌های با اهمیتی است که آن را از کتاب‌های تاریخی مشابه ممتاز می‌سازد:

۱. علاوه بر حدیثی بودن متن آن، توضیح‌ها و تبیین‌هایی نیز در کنار احادیث مطرح شده که از جهات مختلف شایان توجه است.

۲. از نظر رجالی، به زندگی نامه برخی از شاگردان مهم امامان علیهم‌السلام نیز پرداخته است.
۳. کتاب از نظر محتوا علاوه بر ابعاد تاریخی، مطالبی در حدیث، رجال و عقاید روایات را در بردارد.

۴. اعتبار احادیث این کتاب به سبب پذیرش و نقل از جانب شیخ مفید افزون شده است.

۵. این کتاب به عنوان یکی از مهمترین منابع شناسایی و بازخوانی تاریخ صدر اسلام است و شاگردان شیخ مفید نظیر سید مرتضی، شیخ طوسی و ابوالفتح کراچی تا ابن حجر عسقلانی و ابن جوزی کتاب را به عنوان منبع دست اول بر شمرده‌اند و مطالب آن را نقل و مورد استناد خویش قرار داده‌اند.

۶. الهی بودن منصب ولایت معصومین علیهم‌السلام در این کتاب اثبات شده است.

این کتاب به دلیل اهمیت و جایگاه ویژه‌اش، مورد توجه همگان است. چنانچه شرح‌ها، خلاصه‌ها و ترجمه‌های قدیم و جدیدی بر آن نوشته شده است. شیخ مفید پس از امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام، بیشترین حجم کتاب خود را به شرح زندگی امام حسین علیه‌السلام و واقعه عاشورا اختصاص داده است (همان، ۲/ ۲۷ - ۱۳۶). شیوه شیخ در کتاب، نقل مستند و مسند حوادث نیست، هرچند در برخی روایات به ذکر اسناد پرداخته است ولی روایات، منسجم و بدون نقل اسناد بیان شده‌اند. وی گزارش واقعه کربلا را از هشام سائب کلبی (نجاشی، ۱۴۱۸: ۴۳۴) و مدائنی و افرادی غیر از این دو بیان کرده است (مفید، ۱۳۷۲: ۲/ ۳۲). در واقع همان گزارش‌های ابومخنف را از هشام کلبی آورده و با چینش و دقت در گزارش‌ها، یک متن منضبط با روال و روند مشخص ایجاد کرده است. با مطالعه و بررسی اجمالی گزارش شیخ مفید این نکته روشن می‌شود که در بیشتر موارد، گزارش‌های تاریخ طبری (که آن کتاب نیز گزارش‌های ابومخنف را دارد) با حذف اسناد و رعایت اختصار آورده شده است. این نکته با مقایسه گزارش‌های وی و طبری که با ذکر سند آورده شده قابل پیگیری و اثبات است. نکته شایان توجه در گزارش‌های شیخ مفید، افزوده‌هایی است که در تاریخ طبری نمی‌توان یافت.

شیخ مفید دوبار در غیر واقعه عاشورا از ابومخنف نام برده است (همان، ۱/ ۱۷، ۲/

۷). استفاده شیخ مفید از آثار ابومخنف منحصر در همین موارد نیست و همانطور که گفته شد با تطبیق مطالب الارشاد در بخش مربوط به واقعه کربلا یا گزارش های ابومخنف به آسانی می توان پی برد که بسیاری از اخبار آن برگرفته از کتاب مقتل الحسین علیه السلام ابومخنف به واسطه شاگردش هشام کلبی است. در مجموع، گزارش شیخ مفید از وقایع عاشورا یکی از مهمترین و دقیق ترین گزارش ها است و با توجه به ویژگی های کتاب الارشاد و مؤلف آن قابل استناد و بهره برداری است.

۳-۳. اللّهوف / الملهوف علی قتلی الطفوف

کتاب اللّهوف علی قتلی الطفوف (آقا بزرگ تهرانی، بی تا: ۲۲ / ۲۲۳) اثر سید بن طاووس (۵۸۹-۶۶۴ق) است که پیرامون شرح قیام امام حسین علیه السلام، حرکت ایشان از مدینه، حوادث روز عاشورا تا بازگشت اسرا به وطن نگاشته شده است. اصل این کتاب به عربی است. کتاب مذکور برای اولین بار در دوره صفویه و به وسیله عالمی به نام سید بهاء الدین مختاری به فارسی ترجمه شد و از آن زمان تاکنون ترجمه های دیگری برای آن نگاشته شده است (تجلیل و همکاران، ۱۳۸۶: ۴).

بخش های کتاب شامل؛ مقدمه ای در عظمت واقعه عاشورا، مقام امام حسین علیه السلام، ارزش گریه و عزاداری بر امام علیه السلام و انگیزه نگارش کتاب است. نخستین مسلک، با ولادت امام حسین علیه السلام آغاز شده و پس از آن، بدون بیان تاریخ زندگی امام علیه السلام در زمان پدر و برادر، به سراغ سخنرانی ایشان در مکه رفته و سپس به داستان شهادت قیس بن مصهر و ماجرای دیدار امام علیه السلام با تعدادی از افرادی که در طول مسیر به امام علیه السلام پیوستند و سخنرانی های ایشان پرداخته است. آغاز فصل یا مسلک دوم لهوف سخنرانی امام علیه السلام در کربلا است. برخورد مقتدرانه حضرت عباس علیه السلام با شمر، شوخی و بذله گویی اصحاب در شب عاشورا، سخنرانی امام علیه السلام، توبه «حر»، برگزاری نماز ظهر عاشورا توسط امام علیه السلام، شهادت تعدادی از هاشمیون، مطالب مسلک دوم را تشکیل می دهند. ابن طاووس مسلک سوم را با خاکسپاری شهدا آغاز کرده و پس از آن، به خطبه حضرت زینب علیه السلام، امام سجاد علیه السلام و ام کلثوم به تفصیل می پردازد که در برخی مقتل های دیگر مختصر به آنها

اشاره شده است. این قسمت، از نقاط قوت کتاب به شمار می‌رود؛ چون این خطبه‌ها بیانگر ماهیت حرکت اهل بیت علیهم‌السلام است و متأسفانه در بیشتر مقتل‌ها ذکر نشده است. روایات این کتاب مانند بسیاری از دیگر کتب تاریخی به صورت مرسل بوده و تنها آخرین راوی و یا آخرین کتاب منقول، ذکر شده است. مؤلف از نقل مطالب اغراق‌آمیز که در کتب مشابه بوده خودداری کرده است. با توجه به شخصیت مؤلف و نیز هماهنگی بسیاری از مطالب ذکر شده با نقل‌های دیگر، این کتاب در مجموع از مقاتل معتبر و قابل استناد به شمار می‌آید. از ویژگی‌های دیگر این کتاب، اختصارنویسی و تدوین مناسب تاریخی وقایع مربوط به عاشورا است. او در این باره می‌نویسد: «با توجه به این که زائران، فرصت کم دارند، رشته سخن را کوتاه نموده و به طور اختصار بیان کرده‌ام و همین اندازه کافی است که درهای اندوه را به روی خواننده باز و افراد با ایمان را رستگار سازد و در قالب این الفاظ، حقایق ارزنده‌ای نهاده‌ایم» (ابن طاووس، بی‌تا: ۱۱).

مؤلف هدف از نگارش را در مقدمه کتاب چنین بیان می‌کند: «وقتی مصباح‌الزائر و جناح‌المسافر را نوشتم، دیدم این کتاب اغلب زیارت‌نامه‌ها و برگزیده اعمال شبانه و روزانه را در خود دارد و هرکس این کتاب را داشته باشد از کتاب مصباح که در این وقت معمول بود، بی‌نیاز است و دوست داشتم هرکس این کتاب را دارد از حمل مقتل عاشورا نیز بی‌نیاز باشد، پس این کتاب را به اختصار نوشتم تا ضمیمه مصباح‌الزائر باشد و در آن، فشرده مطالب را آوردم به اندازه‌ای که مناسب وقت کوتاه زائران باشد» (همانجا). با توجه به این عبارات، کتاب نه به عنوان یک اثر تاریخی، بلکه برای کسانی نوشته شده که می‌خواهند به زیارت بروند. این کتاب همچنین مطالبی منحصر به فرد دارد که پیش‌تر در مقاتل نیامده است، مانند نامه امام علیه‌السلام به بنی هاشم (همان، ۶۵) و همچنین خبر دادن آن حضرت از شهادتش و تحلیلی صوفیانه نسبت به شبهه هلاکت نفس (همان، ۲۵) که بعد از او در برخی کتاب‌ها آمده است. بنظر می‌رسد وجود گزارش‌های خاص به دلیل در اختیار داشتن کتابخانه شیخ طوسی بوده است و ایشان کتابی با عنوان *مقتل‌الحسین* در کتابخانه داشته‌اند (آقا بزرگ تهرانی، بی‌تا: ۲۲، ۲۷)، که متأسفانه اثری از آن موجود نیست ولی به احتمال فراوان ابن طاووس از آن بهره برده و این بر غنای کار او و ورود برخی

اخبار در لَهوف تأثیرگذار بوده است. بی شک اقبال به این کتاب هم ناشی از شخصیت ممتاز معنوی و اخلاقی نویسنده و هم پرگرفته از ویژگی‌های این کتاب است.

از جمله گزارش‌های منحصر به فرد آن است که اهل بیت علیهم‌السلام در روز اربعین به کربلا رسیدند. البته خود ابن طاووس نخستین کسی است که در کتاب *اقبال الاعمال* (۱۴۱۸: ۳ / ۱۰۰) این خبر را بعید دانسته و آمدن اسیران را در روز اربعین به کربلا انکار می‌کند. مسئله بازگشت اسیران به کربلا در روز اربعین نخستین بار در لَهوف (ابن طاووس، بی‌تا: ۱۹۶) و بعد از آن در *مثیر الاحزان* (ابن نما حلی، ۱۳۶۹: ۸۶) آمده است. در صورتی که اکثر منابع تاریخی و روایی بازگشت اهل بیت علیهم‌السلام را به مدینه نقل کرده‌اند. شیخ مفید در *مسار الشیعه* (بی‌تا: ۴۶) و علامه حلی در *عدد القویه* (۱۴۰۸: ۲۱۹) بازگشت به مدینه را تصریح کرده‌اند. محدث نوری (بی‌تا: ۱۴۹ - ۱۶۲)، محدث قمی (بی‌تا: ۱ / ۷۸۵) و شهید مطهری (بی‌تا: ۱۷، ۷۸) نیز از کسانی هستند که بازگشت به کربلا در اربعین را غیرممکن می‌دانند. شهید قاضی طباطبایی، در این باره کتابی نگاشته و کوشیده است ثابت کند که بازگشت اهل بیت علیهم‌السلام به کربلا در روز اربعین، ممکن بوده است.

۴- منابع قابل پژوهش

در میان منابع متأخر، کتاب‌های پژوهشی نیز وجود دارد. البته این کتاب‌ها در اتقان و استناد، هم ردیف منابع پیش گفته نیستند. در ادامه تعدادی از این منابع معرفی می‌شوند:

۴-۱. *مثیر الأحزان و منیر سبل الأشجان*

این کتاب درباره مصائب واقعه عاشورا و تاریخ زندگی امام حسین علیه‌السلام است. کتاب را عالم دینی شیعی، نجم الدین جعفر بن محمد بن جعفر بن هبه الله بن نماحلی، معروف به ابن نماحلی (متوفای ۶۸۰ ق) تألیف کرده است (امین، بی‌تا: ۴ / ۱۵۶). این کتاب در کتاب‌های شیعه تأثیر فراوان داشته، به آن استناد شده و حتی یکی از منابع *بحار الانوار*، *منتهی الآمال* و دیگر کتاب‌های علمای شیعه درباره قیام امام حسین علیه‌السلام است.

کتاب قریب صد صفحه و دارای مطالب متفاوتی است. بخشی از مطالب کتاب ابن

اعثم به صورت فشرده در وقایع قبل از روز عاشورا و برخی از مطالب ابن سعد در وقایع بعد از شهادت امام حسین علیه السلام و بدون استناد به منبعی، در این کتاب ذکر شده است. البته در مورد وقایع روز عاشورا، در اغلب مطالب با منابع ابومخنف موافق است، بدون این که سند روایات و منبع آن را یاد کند. در این کتاب همچون *لهوف* گزارش هایی وجود دارد که در هیچ کدام از منابع قبلی نبوده و با توجه به اینکه سال وفات او بعد از سید بن طاووس است بعید نیست که او در سبک نگارش و برخی گزارش ها از *لهوف* استفاده کرده باشد. مؤلف انگیزه خود را از این تألیف چنین بیان می کند: «چون بعضی کتب مقاتل بسیار طولانی بود و در مقابل بعضی بسیار مختصر، این کتاب را که حد وسطی از کتب دیگر است نوشتم» (ابن نما، ۱۳۶۹: ۶). سبک نگارش او به گونه ای است که فقط به بیان روایات تاریخی پرداخته و تحلیلی از خود ارائه نمی دهد و در مقام پژوهش درباره علل و عوامل این نهضت نیست. وی گزارش مقتل را به صورت ذکر یک جریان منسجم با سبکی داستان گونه آورده و اسناد روایات را به طور کامل ذکر نکرده است.

این اثر شامل مقدمه ای در فضایل اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله و ذکر مصائب آن بزرگواران بوده و دارای سه مقصد به ترتیب زیر است: مقصد اول، گزیده ای از زندگی نامه امام حسین علیه السلام و سیر تحولات تاریخی در به وجود آمدن حادثه کربلا از حرکت امام علیه السلام از مدینه تا ورود به کربلا است. مقصد دوم، وقایع روز عاشورا تا شهادت امام علیه السلام و آغاز اسارت اهل بیت علیهم السلام است. در پایان این مقصد روایاتی در پیشگویی شهادت امام علیه السلام و واقعه عاشورا آمده است. مقصد سوم، بازگشت اسیران را از شام است. در این قسمت خطبه های امام زین العابدین علیه السلام و سایر اهل بیت علیهم السلام در کوفه، شام و... ذکر شده است.

۴-۲. اخبار الطوال

ابوحنفیه دینوری (متوفای ۲۸۲ ق) در *اخبار الطوال* (آقا بزرگ تهرانی، بی تا: ۱/ ۳۳۸)، گزارشی توصیفی از قیام و شهادت امام حسین علیه السلام ارائه کرده است (دینوری، ۱۳۶۸: ۲۲۹-۲۶۹). او متن بسیاری از سخنانی که در کربلا رد و بدل شده مثل خطبه های امام علیه السلام و یاران ایشان را یاد نکرده است. همچنین حوادث کوفه و شام را نیز بسیار مختصر و کوتاه

بیان کرده است. منبع دینوری معلوم نیست، ولی استخوان بندی کلی با آنچه طبری از مقتل ابومخنف روایت کرده مطابقت دارد و از آنجا که ابومخنف در بیان حوادث خبره بوده و پایه گذار تاریخ نگاری در عراق است، به طور طبیعی دینوری که حدود یک و نیم قرن بعد از او می زیسته، از روایاتش بهره برده است. البته تعدادی از مطالب ابومخنف به ویژه در مورد وقایع عاشورا در روایت دینوری وجود ندارد و در برخی موارد نیز روایت دینوری با روایت ابومخنف تفاوت هایی دارد (حسینی، ۱۳۸۶: ۶۸ - ۷۱).

۳-۴. تاریخ یعقوبی

احمد بن ابی یعقوب، معروف به یعقوبی (متوفای ۲۸۴ق)، در کتاب تاریخ خود (آقابزرگ تهرانی، بی تا: ۳ / ۲۹۶)، جریان قیام امام حسین علیه السلام را به صورت بسیار مختصر و توصیفی گزارش کرده است. گزارش وی با اینکه بسیار کوتاه است با روایت ابومخنف هم خوانی زیادی دارد؛ از این رو محتمل است که وی بر اساس مقتل ابومخنف، گزارش توصیفی خود را سامان داده باشد. البته تفاوت های اندکی هم دیده می شود. یعقوبی (بی تا: ۲ / ۲۴۳-۲۴۷) اولین فردی است که در این کتاب به توصیف بدون نام از حضور و شهادت طفل رضیع در روز عاشورا پرداخته است و پس از او این واقعه به صورتی تکمیل شده در آثار بعدی دیده می شود.

۴-۴. تاریخ الامم و الملوک

محمد بن جریر طبری (متوفای ۳۱۰ق)، در کتاب تاریخی خود الامم و الملوک (حاجی خلیفه، بی تا: ۱ / ۲۹۷)، در خصوص وقایع عاشورا سه روایت آورده است (طبری، ۱۳۸۷: ۳۴۷ / ۵)؛ نخست روایت عمار دهنی، سپس روایت حصین و در پایان، روایت ابومخنف به روایت هشام کلبی؛ که در هر سه مورد مطالب را با سند کامل روایت کرده است. مقتل ابومخنف مهم ترین بخش روایت طبری را تشکیل می دهد. وی تمام روایات ابومخنف را به روایت هشام بن سائب کلبی روایت کرده است. طبری به طور مستقیم از هشام نقل می کند. با توجه به اینکه وفات هشام در سال ۲۰۴ یا ۲۰۶ق و تولد طبری در سال ۲۲۴ق بوده است، ممکن نیست که طبری به طور شفاهی و مستقیم از هشام روایت کرده باشد.

نقل طبری، کامل ترین نقل از *مقتل ابومخنف* است و بعید است چیزی از آن فروگذار شده باشد. در حوادث مربوط به شام که ابومخنف کمتر به آن پرداخته، طبری چند روایت از هشام نقل می‌کند. مهم ترین ویژگی تاریخ طبری این است که روایات مختلف را بدون اینکه در مورد آنها داوری کند، گرد آورده است و این کار باعث شده که بسیاری از روایات و گزارش های تاریخی، صحیح و یا غلط از خطر نابودی نجات یافته، به دست ما برسد.

۴-۵. الفتوح ابن اعثم

یکی از مهم ترین و مفصل ترین گزارش ها از واقعه قیام امام حسین علیه السلام، گزارش ابن اعثم کوفی (متوفای ۳۱۴ ق)، در کتاب *الفتوح* است (آقابزرگ تهرانی، بی تا: ۳ / ۲۲۰). این گزارش، در چهارچوب *مقتل ابومخنف* است (ابن اعثم، ۱۴۱۱: ۴ / ۳۲۲ - ۳۵۳، ۱ / ۵ - ۱۴۰) و گاه الفاظ و عبارات آنها نیز یکسان است؛ اما در برخی موارد افزوده ها، کمبودها و تفاوت هایی با آن دارد. ابن اعثم منابع خود را ذکر نکرده، به همین دلیل معلوم نیست مطالب خود را از متن دیگران فراهم کرده یا روایت راویان است. آنچه از بررسی و مقایسه مطالب *الفتوح* با *مقتل ابومخنف* به دست می آید این است که وی همان روایت ابو مخنف را به صورت داستان پردازی نقل کرده، بی آنکه بداند آن روایت از ابومخنف است و همین موجب کم توجهی به این کتاب شده است. البته از آن جهت که این کتاب در قرون اولیه نوشته شده قابل توجه و بررسی است و گزارش هایی دارد که می توان نسبت به آن پژوهش های مفیدی انجام داد.

۴-۶. مقاتل الطالبیین

ابوالفرج اصفهانی (متوفای ۳۵۷ ق)، کتابی درباره کشته شدگان خاندان ابوطالب؛ یعنی فرزندان امام علی علیه السلام، جعفر و عقیل دارد که به *مقاتل الطالبیین و مقاتل آل ابی طالب* مشهور است (امین، بی تا: ۸ / ۱۹۸). این کتاب به سبب جامعیت و دقتی که در نقل اخبار داشته مورد استناد و اعتماد مؤلفان بسیاری قرار گرفته است. ابوالفرج هدف از تألیف این کتاب را فراهم آوردن شرحی کوتاه از چگونگی زندگی و مرگ فرزندان ابوطالب از زمان پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم تا زمان نگارش کتاب بیان می کند. البته او تنها اخبار طالبیانی را گرد

آورده که مرگشان دلایلی سیاسی داشته، یا قیام‌هایی را روایت کرده که هدف آنان اجرای عدالت بوده است (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۹: ۲۴).

این کتاب با شرح حال جعفر بن ابی طالب در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله آغاز می‌شود و سپس به دوران بنی امیه و بنی عباس تا دوران المتقدر بالله پرداخته و نام علویان را زیر نام خلیفه‌ای که در آن زمان حکم می‌رانده، آورده است. مؤلف، نخست نام کامل و نسب فرد را می‌آورد و گاه نام مادران وی را تا جدّ اعلی نقل می‌کند. وی در پایان روایات، معمولاً اشعاری را که در ثنای مدح آن فرد سروده شده - که گاه متجاوز از صد بیت است - ذکر می‌کند. مؤلف در کتاب خود بابتی مبسوط به مقتل حسین بن علی علیه السلام و مسائل پیرامونی آن اختصاص داده است (همان، ۸۴ - ۱۲۲). گزارش *مقاتل الطالبیین*، گزارشی ترکیبی است؛ زیرا وی روایت ابومخنف را از طریق نصرین مزاحم و ابوالحسن مدائنی با روایت عمار دهنی و روایاتی از جابر جعفی با هم ترکیب کرده و روایت خود را سامان داده است و خود نیز این مطلب را تصریح می‌کند (همانجا)، بنابراین روایت او، روایت نقل به معنا است.

کتاب به شیوه روایی و براساس روایات محدثان شیعی و کوفی تدوین شده است. ولی از آنجا که مؤلف بنا بر اختصار داشته، گاه همه اسناد مربوط به اخبار را ذکر نمی‌کند. ابوالفرج با گردآوری همه منابع مربوط به خاندان ابوطالب و افزودن بسیاری از مقاتل قابل دسترس دیگر، کتاب جامعی را برای این منظور تدوین کرد. کتاب *مقاتل الطالبیین* و به ویژه گزارش آن از وقایع عاشورا، به سبب جامعیت و نیز دقتی که در نقل اخبار آن صورت گرفته، مورد استناد و استفاده مؤلفان بسیاری واقع شده است. نگارش این کتاب در سال ۳۱۳ ق به پایان رسیده است. این کتاب اولین بار توسط جواد فاضل با عنوان *فرزندان ابوطالب* ترجمه شد. ترجمه دیگر این کتاب را سید هاشم رسولی محلاتی به انجام رسانیده است.

۷-۴. مقتل الحسین علیه السلام خوارزمی

خوارزمی (۴۸۴-۵۶۷ ق)، *مقتل الحسین* را درباره فضایل اهل بیت علیهم السلام نوشته

است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۵۴۰-۵۴۶). کتاب درد و جلد و پانزده فصل تنظیم شده و هرچند عنوان مقتل دارد، اما حدود دو سوم آن مباحث دیگر است. ثلث اول کتاب، شرح مناقب اهل بیت علیهم السلام، ثلث دوم ماجرای کربلا و ثلث سوم درباره قیام مختار است. خوارزمی در کتاب خود شیوه حدیثی را پی گرفته و سلسله اسناد هر روایت را بیان می‌کند؛ برخی روایات او کوتاه و برخی بسیار مفصل و طولانی است.

مباحث مربوط به عاشورا، از تاریخ ابن اعثم نقل شده که احتمالاً غیر از کتاب *الفتوح* است (آقا بزرگ تهرانی، بی تا: ۳ / ۲۲۰). تعدادی از روایاتی که در این کتاب نقل شده در منابع دیگر نیز وجود دارد اما اغلب این روایات را نویسندگان نه از کتاب، بلکه به نقل از محدثان و با ذکر سند روایت کرده است. خوارزمی روایت و گزارش‌هایی را که در این کتاب آورده، تلقی به قبول کرده است. وی ظاهراً تنها در جایی (اخطب خوارزم، ۱۴۲۳: ۴ / ۲) به ضعف یک روایت، آن هم از قول دیگری، اشاره کرده است و در باقی موارد، به بررسی و نقد سند و یا متن روایت‌ها نپرداخته است و البته اختصاصاتی نیز در بیان برخی روایات دارد (حسینی، ۱۳۸۶: ۱۸۴ - ۱۸۹). نقل مطالب از منبعی کهن همچون کتاب *الفتوح* یا تاریخ ابن اعثم و موضع غیر شیعی وی، از دیگر امتیازات این اثر است. این کتاب با آنکه نویسنده‌ای غیر شیعی دارد (جعفریان، ۱۳۷۵: ۲ / ۷۲۵-۷۲۸)، اما در میان شیعیان جایگاهی یافته و مؤلفان امامی مذهب، از قدیم، روایات او را در کتاب خود آورده‌اند.

این کتاب پس از *الاربعین*، کتاب دیگر از همین نویسنده، نوشته شده است، زیرا خوارزمی در جاهایی از کتاب، خواننده را به کتاب یاد شده، ارجاع می‌دهد (اخطب خوارزم، ۱۴۲۳: ۱ / ۴۰، ۱ / ۸۵). آنچه با عنوان اصلی کتاب یعنی *مقتل تطبیق* دارد، تنها فصل یازدهم است که در چاپ رایج آن، در جلد اول از صفحه ۳۱۵ تا ۳۵۸ و در جلد دوم از ابتدا تا صفحه ۹۱ قرار دارد. این فصل، حدود ۱۵۰ صفحه دارد، در حالی که مجموع کتاب، حدود ۶۰۰ صفحه است.

۵. منابع مستند معاصر

۵-۱. نفس المهموم فی مصیبه سیدنا الحسین المظلوم علیه السلام

شیخ عباس قمی (۱۲۹۴-۱۳۵۹ق)، سه کتاب به نام‌های *نفس المهموم* (۱۳۳۵ق)، *نفته المصدور* (۱۳۴۲ق) و *منتهی الآمال* (۱۳۵۰ق) نوشته که دو کتاب اول مختص واقعه عاشورا و سومی، شرح حال ائمه علیهم السلام است که بخش مفصلی از آن اختصاص به امام حسین علیه السلام دارد.

محدث قمی، *نفس المهموم* را به زبان عربی نگاشته است. وی در این کتاب و بنا بر گفته خود کوشیده است تا براساس کتاب‌های معتبر گذشتگان، کتابی معتبر بنگارد (قمی، بی تا: ۷). بیشتر مطالب این اثر، نقل قول است و مباحث تحلیلی و نقد و بررسی در آن، چندان به چشم نمی‌خورد. کتاب دارای یک مقدمه، پنج باب با فصل‌های متعدد و یک خاتمه است. مقدمه کتاب کوتاه و درباره ولادت امام حسین علیه السلام است. باب نخست درباره مناقب امام حسین علیه السلام، پاداش گریستن بر او، لعن بر کشتندگان و اخباری درباره شهادت اوست. باب دوم، مفصل‌ترین باب کتاب، درباره قیام آن حضرت و شهادت او و یاران و خاندانش است. باب سوم درباره حوادث پس از شهادت آن حضرت است؛ باب چهارم حوادث خارق العاده‌ای دارد که پس از شهادت حضرت، روی داده است؛ باب پنجم به فرزندان و همسران امام علیه السلام و پاداش زیارت او و تعرض و ستم خلفا به قبر حضرت اختصاص یافته است. به پیوست *نفس المهموم*، کتاب *نفته المصدور فیما یتجدد به حزن یوم العاشور* از همین مؤلف است که در آن بیشتر به مناقب امام حسین علیه السلام و یارانش پرداخته شده است (همان، ۵۵۳). در خاتمه کتاب، مؤلف به پیروی از استادش، محدث نوری در کتاب *لؤلؤ و مرجان*، اندرزهایی به اهل منبر و تعزیه خوانان داده است. تاریخ پایان نگارش کتاب، یازدهم ذی القعدة ۱۳۴۲ق است (همان، ۶۲۶).

نفس المهموم، در سال‌های اخیر، با مقدمه سید احمد حسینی و تحقیق رضا استادی، چاپ شده است. این اثر به فارسی ترجمه شده است. نخستین ترجمه آن با

حواشی و تعلیقات ارزشمند، به قلم میرزا ابوالحسن شعرانی با عنوان *دمع السجوم فی ترجمه نفس المهموم* چاپ شده است. ترجمه دیگر این کتاب به همراه *نفثه المصدور*، به قلم محمد باقر کمره‌ای با نام *رموز الشهاده*، چاپ شده است. افزون بر این، ترجمه اخیر با عنوان *در کربلا چه گذشت* نیز عرضه شده است.

نفس المهموم، یکی از گزارش‌های مفصل بوده و ویژگی‌های فراوانی دارد. در این کتاب منبع هر روایت و مطلب مشخص شده و مؤلف با قرار دادن رمز برای هر کتاب، منبع کلام خود را نشان می‌دهد. فصل بندی آن نیز کمی به کتاب‌های معاصر شباهت دارد و در آن درباره اشخاص، مکان‌ها و گزارش‌ها، توضیحات سودمندی داده است. گفتنی است مؤلف در برخی موارد و در پاورقی، برخی روایات را نقد و نظراتی بیان کرده است. محدث قمی روایات و مطالب را از منابع دیگر برگرفته، با این همه آنها را به صورت هنرمندانه‌ای یکدست و روان تنظیم کرده است. معمولا وقتی از منابع مختلف در یک اثر استفاده می‌شود، زبان متفاوت آثار حس می‌شود، اما در این اثر این گونه نیست. از دیگر ویژگی‌های این کتاب، پیوستگی مسیر حوادث کربلا و عاشورا است.

محدث قمی این کتاب را با رویکرد زدودن تحریفات و دروغ‌ها نوشته است. این کتاب بیشتر توصیفی است تا تحلیلی؛ البته باید گفت اگر نویسنده قصد تحلیل داشت قطعا توانایی این کار را به بهترین شکل داشته است اما قصدش از نگارش این کتاب، اثری پیراسته بوده تا به عنوان یک مقتل خوانده شود و از همین رو نحوه نگارش آن به صورت مقتل خوانی است و اینکه اقوال گوناگون را آورده، قصدش این بوده تا با آوردن اسناد بتوان قول درست را یافت. این کتاب اثری خوشخوان است و مخاطب را با زندگی امام حسین علیه السلام آشنا می‌کند.

۲-۵. منتهی الآمال فی تواریخ النبی و الآل

شیخ عباس قمی این کتاب دو جلدی را با زبانی ساده، مختصر و با استفاده از منابع معتبر درباره فضایل، مناقب و حوادث دوران زندگانی چهارده معصوم علیهم السلام و به زبان فارسی نگاشته است. همچنین محدث قمی در تکمله *منتهی الآمال*، کتاب *تتمه*

المنتهی فی وقایع ایام الخلفاء را نگاشت که به تاریخ خلفای بعد از پیامبر صلی الله علیه و آله اختصاص دارد و در مقدمه آن نیز انگیزه خود را از تألیف این قسمت بیان می‌کند (قمی، بی تا: ۱/۱). تاریخ پایان نگارش کتاب، شب ۲۳ رمضان سال ۱۳۵۰ قمری است (همان، ۲/۷۶۵).

مؤلف در مقدمه کتاب، انگیزه اصلی خود از نوشتن *منتهی الامال* را آن دسته از اخبار و روایاتی دانسته که احیای احادیث ائمه علیهم السلام و اولیای الهی و گریه بر مصائب آنان را از بزرگترین عبادات خوانده است (همان، ۱/۱۴). این کتاب در واقع یک دوره تاریخ تحلیلی و مستند است و در چهارده باب تدوین شده است که هر باب، اختصاص به یک معصوم دارد. جلد نخست آن، از زندگی پیامبر صلی الله علیه و آله تا زندگی امام حسین علیه السلام و جلد دوم از زندگی امام سجاد علیه السلام تا امام دوازدهم علیه السلام را شامل می‌شود.

باب پنجم (همان، ۱/۴۳۷-۷۴۲) که مربوط به امام حسین علیه السلام است، نسبت به باب‌های دیگر، حجیم تر است و حدود یک پنجم کتاب را دربر می‌گیرد. این باب دارای چهار مقصد و یک خاتمه و هر مقصد دارای چندین فصل است. مقصد اول چهار فصل دارد و درباره ولادت آن حضرت و برخی از مناقب وی و برخی از اخبار در خصوص ثواب گریستن بر حضرت و اخباری درباره شهادت وی است. مقصد دوم که دارای هفت فصل است، به قیام آن حضرت از آغاز تا ورود به کربلا و شهادت مسلم بن عقیل و دو کودکش پرداخته است. مقصد سوم (همان، ۱/۵۲۷-۶۲۹)، پنج فصل دارد و از ورود امام حسین علیه السلام به کربلا تا شهادتش است. مقصد چهارم که دارای دوازده فصل است، به وقایع پس از شهادت امام علیه السلام و بردن اسرا به شام و کوفه و خطبه‌های امام سجاد علیه السلام و حضرت زینب علیه السلام و دیگران تا بازگشت اهل بیت علیهم السلام به مدینه و نیز برخی از مرثی‌های درباره آن حضرت و نیز معرفی فرزندان امام علیه السلام پرداخته است. بخش خاتمه از این باب حاوی مطالبی از قبیل اهمیت برپایی مجلس عزاداری و انتقاد از وضعیت روضه‌خوانی و عزاداری و چنانکه در *نفس المهموم* نیز نگاشته است، پند و اندرزهایی به اهل منبر و ذاکران مصائب امام حسین علیه السلام است. با توجه به آنکه این اثر، پس از *نفس المهموم* و *نقشه المصدور* و در دهه آخر زندگی مؤلف نوشته شده است، حاصل آخرین مطالعات، تأملات و بررسی‌های مولف، محقق و محدث آن است و از این حیث در زمانی نوشته شده است

که نگارنده به پختگی کامل در تتبعات علمی خود دست یافته است. به همین دلیل از این نگاشته، استقبال بسیاری شده و تاکنون چاپ‌های متعدد و گوناگونی از آن عرضه شده است. بخش مقتل و زندگی امام حسین علیه السلام از کتاب *منتهی الامال* به صورت جداگانه نیز منتشر شده است. در سال‌های اخیر، یک چاپ سه جلدی با تصحیح و تحقیق ناصر باقری بیدهندی، منتشر شده که بهترین چاپ است. همچنین این کتاب تاکنون دو بار به عربی ترجمه شده است؛ ترجمه نخست آن را نویسنده سوری نادر التقی، و ترجمه دوم را سید هاشم میلانی انجام داده‌اند.

محدث قمی، در بیان مطالب غالباً منابع خود را نام برده و روایت‌های مختلف درباره یک واقعه را ذکر می‌کند. در چاپ اخیر که به همت باقری بیدهندی تصحیح شده، این منابع با ذکر آدرس دقیق، استخراج و در پاورقی ارائه شده است. محدث قمی، در مقتل *منتهی الامال*، پژوهش‌های فراوانی در تحریف‌زدایی از وقایع عاشورا دارد و در مجموع باید گفت که این بخش از کتاب، از بهترین و کامل‌ترین گزارش‌های عاشورا است و با توجه به ویژگی‌هایش، بهترین میزان در جهت شناسایی، تحقیق و پژوهش در این حوزه است و باید مطالب خارج از آن را با دیدی پژوهشی و نقادانه نگریست.

۶. منابع غیر معتبر

این منابع از اتقان و استناد تاریخی و روایی برخوردار نیستند و شناسایی و معرفی این دسته از مقاتل، در تحریف‌زدایی و بیان واقعیات عاشورا، سهم بسزایی دارد. در ادامه به معرفی تعدادی از پر مراجعه‌ترین این دسته از منابع، پرداخته می‌شود.

۶-۱. نور العین فی مشهد الحسین علیه السلام

این مقتل منسوب به ابواسحاق اسفراینی است و این عنوان منصرف به ابراهیم بن محمد بن ابراهیم اسفراینی، فقیه شافعی و متوفای سال ۴۱۷ یا ۴۱۸ هجری است. هیچ یک از منابع کهن، تألیف چنین کتابی را در شرح حال او گزارش نکرده‌اند (ابن خلکان، بی تا: ۱/ ۲۸؛ ابن کثیر، بی تا: ۱۲، ۳۰). در میان کتاب‌شناسان متأخر، بغدادی (۱۹۵۱: ۱/ ۸) و آقا بزرگ تهرانی (بی تا: ۱۷/ ۷۲-۷۳) این کتاب را به او منسوب کرده‌اند.

آنچه نظر اسماعیل بغدادی را کم اعتبار می‌کند، ارجاع او به *وفیات الاعیان* است، حال آنکه چنین مطلبی در *وفیات الاعیان* وجود ندارد و بغدادی، خود در کتاب دیگرش، *ایضاح المکنون*، کتاب را بدون ذکر مؤلف آن معرفی کرده است (بغدادی، بی‌تا: ۲/ ۶۸۵). کتاب شناسان معاصرمانند طباطبایی (۱۴۱۷: ۶۵۵) معتقدند که این کتاب را براسفرائینی برپسته‌اند؛ زیرا اسلوب و سبک آن با کتاب‌های تألیف شده در قرن چهارم، یعنی سال‌های تدریس و تألیف اسفرائینی، همسان نیست. مطالب کتاب، بدون سند و مأخذ است (اسفرائینی، بی‌تا: ۵، ۳۶، ۷، ۳۷، ۴۱).

۲-۶. روضة الشهدا

کمال‌الدین حسین بن علی واعظ کاشفی (متوفای ۹۱۰ ق)، مبتکر سبک قصه‌پردازی و پردازش پندگونه از وقایع تاریخی است. او که سنی یا شیعه بودنش معلوم نیست، شیفته اهل بیت علیهم‌السلام بود و برای جذب عوام، حوادث تاریخی به‌ویژه، حادثه عاشورا را با نثری دلپسند به داستان درآورد و در این میان مطالب معتبر و غیرمعتبر و مستند و بدون سند را با هم درآمیخت. سبک جدید، فارسی بودن و انگیزه مؤلف برای خواندن کتاب در مجالس عزاء، موجب شد تألیف کاشفی، نه یک اثر تاریخی که یک اثر تبلیغی و تخیلی شمرده شود. متأسفانه عدم توجه به این مطلب، قرائت و استنساخ متکرران، زمینه ورود بسیاری از اطلاعات نادرست این کتاب را به فرهنگ عاشورا فراهم ساخت تا آنجا که سخنرانان مجالس سوگواری امام حسین علیه‌السلام را «روضه‌خوان» نامیدند (مطهری، بی‌تا: ۱۷، ۹۴).

مصحح و حاشیه‌نگار کتاب، میرزا ابوالحسن شعرانی نیز در مقدمه‌ای که بر این کتاب نوشته، به این موضوع اشاره کرده است: «از نقل ضعیف در *روضه‌الشهدا* عجب نباید داشت، چون در ادای مقصود واعظ، قوی است، اگرچه برای مقصود موّرخ کافی نیست» (ری شهری، ۱۳۸۷: ۸۹؛ به نقل از مقدمه *روضه‌الشهدا*، ۶). پیش از شعرانی، میرزا عبدالله افندی، همکار عالم و کتابشناس علامه مجلسی، اکثر روایات این کتاب را، مأخوذ از کتب غیرمشهوره و غیرقابل اعتماد دانسته (افندی، ۱۴۰۱: ۲/ ۱۹۰) و سید

محسن امین نیز این سخن را تأیید نموده است (امین، بی تا: ۶ / ۱۲۲). نوری (بی تا: ۱۹۳) برخی گزارش‌های کتاب را بدون پشتوانه تاریخی خوانده و مطهری (بی تا: ۱۷، ۹۴) آن را پراز دروغ و تألیف و نشر این کتاب را مانع مراجعه به منابع اصلی و مطالعه تاریخ واقعی امام حسین علیه السلام دانسته است.

۳-۶. المنتخب فی جمع المراثی و الخطب

فخرالدین بن محمد علی بن احمد طریحی (متوفای ۱۰۸۵ق) مؤلف مجمع البحرین، مجموعه‌ای از احادیث و مراثی درباره امام حسین علیه السلام و برخی دیگر از امامان علیهم السلام را گرد آورد و به قصد گریاندن مؤمنان و تشویق به سوگواری، آنها را به صورتی داستانی و عامه پسند سامان داد. المنتخب تاریخ‌نگاری علمی زندگی یا قیام امام حسین علیه السلام نیست. اکثر مطالب کتاب بدون ذکر منبع است و احادیث آن به صورت مرسل آمده و قوی و ضعیف در آن به هم درآمخته است. از این رو آن را متناسب با هدف و شیوه مؤلف، المجالس الطریحیه و یا المجالس الفخریه نیز نامیده‌اند. در نسخه‌های متفاوت کتاب، اختلافاتی وجود دارد که می‌تواند نشانگر تصرفات بعدی در آن باشد (آقا بزرگ تهرانی، بی تا: ۲۲ / ۴۲۰). نوری (بی تا: ۱۹۳)، منتخب را مشتمل بر مطالب موهون و غیرموهون می‌داند. مطهری (بی تا: ۱۷، ۵۹۸) نیز اخبار آن را مشتمل بر مطالب موهون می‌داند.

۴-۶. محرق القلوب

این کتاب، نوشته ملا مهدی نراقی (متوفای ۱۲۰۹ق) است. او با اقتباس از روضه الشهداء، به عرضه مطالبی دست زد که به گونه‌ای شورانگیز، عواطف و احساسات مردم را به سوی واقعه کربلا سوق دهد اما چون مأخذ نراقی، روضه الشهداء، کتابی ضعیف و مخلوط از مطالب درست و نادرست بود، نوشته او نیز بر اخبار ضعیف و غیرمعتبر مشتمل است. نراقی خود به ضعیف بودن برخی گزارش‌های کتابش تصریح کرده (صحیحی، ۱۳۸۴: ۴۰۶؛ به نقل از مقدمه محرق القلوب) و از این رو مورد انتقاد برخی از عالمان پس از خود قرار گرفته است. نوری (بی تا: ۱۶۳)، با ابراز شگفتی از تألیف چنین کتابی از جانب آن عالم بزرگ، برخی مطالب آن را منکر نامیده است. مطهری (بی تا: ۱۷،

۷۷)، نراقی را فقیه بزرگی خوانده ولی او را در تاریخ عاشورا، صاحب اطلاع نمی‌داند و برخی مطالب او را نقد کرده است. انتساب کتاب به نراقی، مشهور است و تردیدی در آن وجود ندارد (آقا بزرگ تهرانی، بی‌تا: ۴/ ۴۶۱، ۲۰/ ۱۴۹، ۲۱/ ۳۵۹؛ بغدادی، بی‌تا: ۲/ ۴۴۳). محتمل است که وی کتاب را در اوایل سنّ تحصیل و پیش از رسیدن به مراتب کمال علمی، نوشته باشد.

۵-۶. اکسیرالعبادات فی اسرار الشهادات؛ «اسرار الشهاده»

آغا بن عابد دربندی شیروانی مشهور به فاضل دربندی (متوفای ۱۲۸۵ یا ۱۲۸۶ق)، علاوه بر رشته تخصصی اش، فقه، در دیگر رشته‌ها، مانند تاریخ عاشورا نیز کتاب نوشت. او با جمع اخبار قوی و ضعیف و به قصد حل اختلاف و تحلیل آنها یکی از بزرگ‌ترین نگاشته‌ها را درباره واقعه عاشورا سامان داد. او شیفته امام حسین علیه السلام بود، اما به دلیل استفاده از منابع ضعیف در کنار منابع اصلی و نقل برخی گزارش‌های بدون سند نتوانست مقتل معتبری ارائه دهد. او همچنین مبنای نادرستی برگزید و براساس آن از کتاب‌هایی که مشتمل بر اخبار مظنون الکذب بودند نیز نقل کرد. مبنای او این بود که نشانه‌های کذب هرچند به درجه ظنّ برسد، مانع نقل نیست و نقل چنین اخباری در بیان سیره و تاریخ، بی‌اشکال است. نوری (بی‌تا: ۱۶۸)، یکی از منابع ضعیف دربندی را نسخه مجهول و پراز دروغ‌هایی می‌داند که سید عرب روضه‌خوان برای کسب تأیید نزد عالمان نجف آورده و سپس به دست دربندی می‌رسد. نسخه‌ای که به گفته محدث نوری، از کثرت اشتغال بر اکاذیب واضح و اخبار واهی احتمال نمی‌رود که از تألیفات چنین عالمی باشد. سخن ایشان را بسیاری از عالمان دیگر نظیر امین (بی‌تا: ۲/ ۸۸) و آقا بزرگ تهرانی (بی‌تا: ۲/ ۲۷۹) تأیید کرده‌اند و نقل‌های نادرست و غیرقابل باور کتاب را به عنوان گواه آورده‌اند.

۶-۶. ناسخ التواریخ

میرزا محمدتقی سپهر مشهور به لسان‌الملک (متوفای ۱۲۹۷ق)، از شاعران و منشیان دربار قاجار بود. او در کنار کار دیوانی، مأمور شد تا کتابی را درباره تاریخ جهان از آدم علیه السلام

تا آن زمان، بنگارد. کتابی که همه آنچه را گفته‌اند و امکان وقوع دارد و محال نیست، در خود جای دهد هر چند دور از ذهن باشد. او این تفصیل را در بخش مربوط به امام حسین علیه السلام حفظ کرده و از این رو «هر قصه را که در کتب معارف مورّخین و محدّثین» دیده، آورده است (ری شهری، ۱۳۸۷: ۹۴؛ به نقل از *ناسخ التواریخ*، ۱/ ۳۷۸). وی هر چند گاهی به نقد پاره‌ای منقولات دست می‌یازد، اما خود نیز اشتباهات تاریخی دارد و مطالب ضعیف به کتابش راه یافته است و از این رو با وجود استفاده اهل منبر و مرثیه از آن، نمی‌توان متفردات آن را معتبر دانست. مطهری (بی‌تا: ۱۵-۱۷، ۳۵، ۲۵۶) هر چند مؤلف را متدین خوانده، اما تاریخش را چندان معتبر نداشته و برخی از اشتباهات تاریخی او را گوشزد کرده است.

۷. مقتل نگاری‌های جامع

در سال‌های اخیر، مجموعه‌های با ارزشی نگاشته شده است که مؤلفینشان تلاش کرده‌اند تا با در کنار هم قرار دادن تمامی گزارش‌های منابع معتبر، ضمن تطبیق آنها و شناسایی گزارش‌های دقیق، مستند و واقعی، کتاب‌هایی را تدوین کنند که علاوه بر تحریف‌زدایی از واقعه عاشورا، منبعی معتبر برای محقق و مبلغین باشد. در ادامه به دو اثر از این مجموعه‌ها اشاره می‌شود:

۷-۱. الصحيح من مقتل سيد الشهداء علیه السلام و اصحابه

این کتاب، بخشی از مجموعه سترگ و بی‌نظیر چهارده جلدی *دانش‌نامه امام حسین علیه السلام* تالیف آقای ری شهری و همکاران وی است که در سال‌های اخیر، به وسیله انتشارات دارالحدیث منتشر شد. از آنجا که بخش‌های مرتبط با قیام، مقتل و عزای امام حسین علیه السلام، بیشتر از سایر مباحث مربوط به زندگی و شخصیت آن حضرت مورد توجه عام و خاص به ویژه خطبا و مرثیه‌خوانان قرار گرفت، گزیده‌ای از این مباحث تحت عنوان *شهادت‌نامه امام حسین علیه السلام* به فارسی منتشر شد. پس از آن، بخش‌های مرتبط با قیام عاشورا و مقتل به طور کامل و تحت عنوان *الصحيح من مقتل سيد الشهداء و اصحابه* به زبان عربی منتشر شد. انتخاب واژه «الصحيح» در عنوان این کتاب به این جهت است

که در این کتاب به مانند مجموعه اصلی «دانش نامه امام حسین علیه السلام»، تلاش شده تمام گزارش های حدیثی و تاریخی که به آنها استناد شده از منابع معتبر و قابل قبول باشد. این کتاب مشتمل بر هشت بخش است که بخش های آن عبارتند از: أبحاث هامة حول ملحمة عاشوراء، الحياة العاءلية، الانباء بشهادة الامام الحسين بن علي عليه السلام، خروج الامام عليه السلام من مدينة حتى نزوله كربلاء، وصول الامام عليه السلام إلى كربلاء حتى شهادته، بعد شهادة الإمام عليه السلام، صدی واقعة شهادة الامام الحسين عليه السلام و مصير من له دور في قتل الامام عليه السلام و أصحابه، إقامة مأتم الحسين عليه السلام و ذکر مصائبه و البكاء عليه.

کتاب به جهت اینکه تمامی مقاتل گذشته را با نگاهی تطبیقی و پژوهشی مورد ارزیابی قرار داده و به استنادسازی گزارش ها پرداخته، ارزشمند است. در این کتاب تمامی مطالب مرتبط با قیام سیدالشهداء علیه السلام، وقایع عاشورا و اسارت اهل بیت علیهم السلام از کتاب های کهن و معتبر بیان شده است. از دیگر ویژگی های این کتاب، کار گروهی آن است که به غنای مطالب و پژوهش ها کمک کرده است. تنظیم مناسب فصول و بخش ها و ارائه مطالب به صورت سیر تاریخی و متناسب با وقایع عاشورا بردقت و قابل استفاده بودن این کتاب افزوده است. چاپ اول این کتاب به زبان عربی و ۱۴۷۹ صفحه در مرداد ماه ۱۳۹۰ از سوی انتشارات دارالحدیث به زیور طبع آراسته شد.

۲-۷. تاریخ قیام و مقتل جامع سید الشهداء علیه السلام

این کتاب دو جلدی با تلاش گروهی از تاریخ پژوهان موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه و زیر نظر مهدی پیشوایی تألیف شده است. هدف اصلی این کتاب ارائه گزارش جامع و مستند از تاریخ قیام عاشورا برای پویندگان علمی کشور به ویژه طلاب و خطبا است. در نخستین جلد این کتاب، ضمن پرداختن به معنای لغوی و اصطلاحی مقتل، مسیر تاریخی مقتل نویسی و تاریخ نگاری عاشورا از قرن دوم تا زمان تألیف کتاب و نیز سیری در ادوار زندگی و شخصیت امام حسین علیه السلام ارائه شده است.

شهادت امام حسین علیه السلام در گفتار اهل بیت علیهم السلام، فضیلت گریستن و عزاداری بر امام حسین علیه السلام و تحلیل آن، فلسفه قیام عاشورا و بیان مشهورترین دیدگاه ها درباره فلسفه قیام

کربلا، ترسیم شخصیت و حکومت معاویه و مواضع امام حسین علیه السلام در برابر حکومت او و مبارزات سیاسی آن حضرت، حوادث بعد از مرگ معاویه، فعالیت‌های امام حسین علیه السلام در ایام اقامت در مکه، ساختار سیاسی- فرهنگی کوفه و خروج امام حسین علیه السلام از مکه، دیگر موضوعات جلد اول است. در بخش آخر جلد اول نیز حوادثی چون ورود امام علیه السلام به کربلا تا روز عاشورا، رویدادهای روز عاشورا و تبیین نحوه شهادت امام علیه السلام و یارانش و حوادث پس از شهادت ایشان بیان شده است.

دومین جلد این کتاب به پیامدهای تکوینی، اجتماعی و سیاسی پس از عاشورا می‌پردازد. بیان مباحثی پیرامون نهضت عاشورا، فلسفه عزاداری و سیرتاریخی عزاداری برای امام علیه السلام از مباحث مطرح شده در این بخش است. در بخش انتهایی شرح حال و زندگی‌نامه اصحاب امام حسین علیه السلام آورده شده است. پایان کتاب بیش از ۳۰ سوال و شبهه، مطرح و پاسخ آنها مستدل بیان شده تا جلوی بسیاری از تحریفات عاشورایی گرفته شود. پژوهش‌های انجام شده در این کتاب، بسیار قابل توجه و کاربردی است. تطبیق منابع معتبر و کهن، دقت در استناد روایی و تاریخی گزارش‌ها، فصل‌بندی مناسب و منظم وقایع، پرداختن به مباحث پیرامونی در نهضت عاشورا از ویژگی‌های این کتاب است.

نتیجه

بررسی جامع و مستند وقایع عاشورا از آن روکه به فهم درست سیره امام علیه السلام، حوادث آن واقعه، فلسفه قیام و اثرات آن می‌انجامد، ضروری است. این جامع‌نگری و مستندسازی تنها با پژوهش‌های علمی و روشمند تحقق می‌یابد. ظرفیت گسترده فرهنگی واقعه عاشورا و جایگاه ویژه آن در جهان اسلام، ایجاب می‌کند که موضوع نهضت حسینی، به عنوان یکی از اصلی‌ترین مسائل مطرح در مکتب تشیع، به وسیله توانمندترین دانشمندان و کارشناسان، مورد تحقیق و تدقیق قرارگیرد و نخبگان آشنا با قرآن، حدیث و تاریخ اهل بیت علیهم السلام، ضمن جمع‌آوری، جمع‌بندی و ارزیابی گزارش‌های تاریخی، ابعاد متنوع و آموزنده این حماسه سرشار از هدایت، عزت و سعادت را تبیین و

تفسیرکنند. گِره خوردن مراسم عزاداری سیدالشهداء علیه السلام با معیشت شماری از مردم، سبب شد تا در بسیاری از مجالس عزاداری امام حسین علیه السلام، تحریک عواطف مردم، جایگزین تبیین اهداف بلند نهضت حسینی شود. به این ترتیب نه تنها بازار گزارش های ضعیف و بی ریشه که جنبه عاطفی آنها قوی و خلاف شأن و منزلت اهل بیت علیهم السلام است، رونق یافت بلکه به تعبیر مطهری (۱۷ / ۶۰۵)، افرادی با تکیه بر منطق طرفداران دیالکتیک و با این استدلال که «هدف، وسیله را توجیه می کند»، راه را برای جعل و دروغ در مرثیه سرایی، هموار کرده اند. با توجه به مطالب گفته شده باید با دقت فراوان در استفاده از منابع و مصادر مربوط به واقعه عاشورا، نسبت به شناسایی منابع مستند و غیرمستند و گاهی مجعول و بی محتوا تلاش کرد و با ارائه یک سیر منطقی و کارشناسی شده در خصوص گزارش ها و روایت ها، پژوهش های لازم در این حوزه را وزین و متقن کرد. باید افزود در شناسایی منابع مهم علاوه بر حساسیت و دقت در شخصیت مؤلف، گزارش های او نیز باید مورد بررسی رجالی و فقه الحدیثی قرار گیرد. از جمله بهترین، مهمترین و مستندترین گزارش های عاشورا، مقتل ابومخنف و بازایی آن در کتاب وقعه الطف است که تقریباً همه آثار پسین از آن بهره برده اند. مقتل الحسین علیه السلام، کتاب الارشاد شیخ مفید، لهوف سید بن طاووس نیز از جمله مهمترین و متقن ترین منابع متقدم است. در کنار این منابع کهن و مهم، می توان نفس المهموم و منتهی الامال محدث قمی را که جزو بهترین، کامل ترین و دقیق ترین گزارش هاست، نام برد. در سال های گذشته نیز مقتل نگاری های جامع، همچون الصحیح من مقتل سیدالشهداء علیه السلام و اصحابه و کتاب تاریخ قیام و مقتل جامع سیدالشهداء علیه السلام، جزو کارهای مفید و دقیقی بوده است که با جمع آوری، تطبیق و پژوهش در خصوص منابع و مقاتل گذشته، نگاشته شده است.

منابع

- آقا بزرگ تهرانی، محمد حسن (بی تا)، الذریعه الى تصانیف الشیعه، بیروت، دار الاضواء.
- ابن اعثم کوفی، محمد بن علی (۱۴۱۱ق)، الفتوح، تحقیق علی شیری، چاپ اول، بیروت، دار الاضواء.
- ابن خلکان، شمس الدین (بی تا)، وفيات الاعیان، بی جا، بی نا.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۱۸ق)، الاقبال باعمال الحسنه فیما یعمل مره بالسنه، تصحیح جواد قیومی اصفهانی، چاپ دوم، قم، التابع لمکتب الاعلام الاسلامی.
- _____ (بی تا)، اللهوف، تهران، جهان.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل (بی تا)، البدايه والنهایه، بیروت، دار الاحیاء التراث العربی.
- ابن نما حلی، نجم الدین (۱۳۶۹ق)، مثير الحزان و منیر سبل الاشجان، نجف، منشورات المطبعه الحیدریه.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین (۱۴۱۹ق)، مقاتل الطالبیین، تحقیق سید احمد صقر، چاپ سوم، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ابومخنف، لوط بن یحیی (۱۴۱۷ق)، وقعه الطف، تصحیح محمد هادی یوسفی غروی، چاپ سوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- اخطب خوارزم، موفق بن احمد (۱۴۲۳ق)، مقتل الحسین علیه السلام، تحقیق محمد سماوی، قم، دار انوار الهدی.
- اسفرائینی، ابواسحاق (بی تا)، نورالعین فی مشهد الحسین علیه السلام، تونس، مکتبه المنار.
- افندی، عبدالله بن عیسی (۱۴۰۱ق)، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، تحقیق احمد حسینی اشکوری، قم، مطبعه الخیام.
- امین، محسن (بی تا)، اعیان الشیعه، تحقیق حسن امین، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.
- بغدادی، اسماعیل پاشا (بی تا)، ایضاح المکنون، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- _____ (۱۹۵۱م)، هدیة العارفین، تصحیح محمد مهدی خراسان، بیروت، دار

- الاحیاء التراث العربی.
- بهایی، محمد بن حسن (۱۴۲۹ق)، *مشرق الشمسین واکسیر السعادتین*، تحقیق مهدی رجایی، مشهد، آستان قدس رضوی.
 - تجلیل، جلیل وهمکاران (۱۳۸۶ش)، «نخستین مترجم لهوف»، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، شماره ۱۸۳، ص ۴.
 - جعفریان، رسول (۱۳۷۵ش)، *تاریخ تشیع در ایران*، چاپ اول، قم، انصاریان.
 - _____ (۱۳۸۱ش)، *تأملی در نهضت عاشورا*، چاپ اول، قم، انصاریان.
 - حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله (بی تا)، *کشف الظنون عن اسامی الکتب والفنون*، بیروت، دار الاحیاء التراث العربی.
 - حسینی، سید عبدالله (۱۳۸۶ش)، *معرفی و نقد منابع عاشورا*، چاپ اول. قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
 - حلی، رضی الدین (۱۴۰۸ق)، *العدد القویه لدفع المخاوف الیومیه*، تحقیق مهدی رجایی، چاپ اول، قم، کتابخانه آیت ا... مرعشی نجفی.
 - دینوری، احمد بن داود (۱۳۶۸ش)، *اخبار الطوال*، تحقیق عبدالمنعم عامر، قم، منشورات الرضی.
 - ری شهری، محمد (۱۳۸۷ش)، *فرهنگ نامه مرثیه سرایی و عزاداری سیدالشهدا علیه السلام*، تهران، مشعر.
 - شرف الدین، عبدالحسین (بی تا)، *مؤلفوا الشیعه فی صدر الاسلام*، تصحیح احمد حسینی اشکوری، بغداد، مکتبه الاندلس.
 - صحتی سردودی، محمد (۱۳۸۴)، *عاشورا پژوهی با رویکردی به تحریف شناسی تاریخ امام حسین علیه السلام*، قم، خادم الرضا علیه السلام.
 - طباطبایی، عبدالعزیز (۱۴۱۷ق)، *اهل البيت علیهم السلام فی المکتبه العربیه*، چاپ اول، قم، آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث.
 - طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ق)، *تاریخ الامم والملوک*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار التراث العربی.

- قمی، عباس (۱۴۲۱ق)، *نفس المهموم فی مصیبه سیدنا الحسین المظلوم علیه السلام*، چاپ اول، قم، المكتبه الحیدریه.
- مطهری، مرتضی (بی تا)، *مجموعه آثار (حماسه حسینی)*، تهران، صدرا.
- مفید، محمد بن محمد (۱۳۷۲ش)، *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*، قم، المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.
- _____ (بی تا)، *مسار الشیعه فی مختصر التواریخ الشیعه*، تحقیق مهدی نجف، قم، المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.
- نجاشی، احمد (۱۴۱۸)، *رجال*، به کوشش موسی شبیری زنجانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین.